

a często i w praktyce jest nadzorowane przez tzw. policję kultu. Godne zauważenia są przepisy restrykcyjne w sprawie świeckości oświaty publicznej, posunięte aż do zakazu noszenia symboli religijnych w szkołach publicznych. Mogą być jednak zakładane szkoły wyznaniowe i faktycznie funkcjonują, w większości katolickie. Na budynkach publicznych lub miejscach publicznych, z wyjątkiem budynków służących sprawowaniu kultu, cmentarzy, nagrobków oraz muzeów i wystaw, nie można umieszczać symboli religijnych. Podkreślić też należy pewną różnorodność rozwiązań prawnych i orzecznictwa w sprawach wolności religijnej.

Rozważania luźno związane z prawem wyznaniowym, a odnoszące się do prawa dostępu do dokumentów publicznych, kończą wywody autora na temat praw człowieka w prawie francuskim. Ta część podręcznika prawa francuskiego kończy się wykazem podstawowej literatury zarówno podręcznikowej (starej i nowej), jak i polskich opracowań tej tematyki.

Uwagi na temat rzeczonyj publikacji nie mają na celu jej recenzowania, ale mają charakter informacyjny. Jeśli można wydać jakieś sądy oceniające, to nie merytoryczne, ale formalne. Mamy tu do czynienia z jasnym i przejrzystym wykładem prawa francuskiego w kwestii praw człowieka, które każdego studenta, a także badacza prawa wyznaniowego winny zainteresować. Załączona literatura pozwoli pogłębić interesujące kwestie. Autorowi omawianego tekstu należy pogratulować kompetencji i postulować współpracę z innymi ośrodkami naukowymi, podejmującymi problematykę prawa wyznaniowego w Polsce.

Henryk Misztal

Chiesa cattolica ed Europa centro-orientale. Libertà religiosa e processo di democratizzazione, a cura di Antonio G. Chizzoniti, Vita e Pensiero, Milano 2004, ss. 724.

W wielu krajach europejskich podejmowane są pogłębione studia nad uregulowaniami dotyczącymi wolności religijnej w Europie Zachodniej, a ostatnio także nad historią „Kościoła milczącego” w okresie komunistycznym w Europie Środkowo-Wschodniej oraz procesem demokratyzacji

cji i poszerzaniem zakresu wolności religijnej. Badania takie są prowadzone zwłaszcza we Włoszech, Polsce, Czechach, Ukrainie i na Węgrzech.

We Włoszech studia w tym przedmiocie, zwłaszcza w odniesieniu do krajów o ustabilizowanej demokracji, podjęli m.in.: C. Mirabelli (*Diritto ecclesiastico e comparazione giuridica*, w: *Religioni e sistemi giuridici. Introduzione al diritto ecclesiastico comparato*, Bologna 1997) oraz F. Margiotta Broglio (*Il fenomeno religioso nel sistema giuridico dell'Unione Europea*, w: *Religioni e sistemi giuridici. Introduzione al diritto ecclesiastico comparato*, Bologna 1997). Problematyka ta jest obecna także niemal we wszystkich podręcznikach do prawa wyznaniowego, takich autorów jak: C. Jemolo, A. Ottaviani, G. Balladore, P. De Luca, F. Finocchiaro, G. Barberini, A. Vitale, C. Mirabelli, F. Margiotta Broglio, F. Onida, L. Spinelli. Szczególnie cenna jest publikacja pt. *Diritto e religione in Europa occidentale* (Bologna 1997), której autorami są Silvio Ferrari i Ivan C. Ibán. Jeśli chodzi o Europę Wschodnią, to warto przypomnieć stare i, niestety, oparte jedynie na przepisach prawnych – bez uwzględnienia praktyki władz komunistycznych w Polsce – dzieło G. Barberiniego *Stato socialista e Chiesa cattolica in Polonia* (Bologna 1983).

W Polsce problematyką wolności religijnej w czasach tzw. Polski Ludowej oraz procesem demokratyzacji prawa w okresie postkomunistycznym zajmowano się już m.in. na sympozjach i zjazdach katedr prawa wyznaniowego organizowanych przez Katedrę Prawa Wyznaniowego KUL. Owocem tych konferencji są następujące publikacje: *Prawo wyznaniowe w systemie prawa polskiego. Materiały I Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego, Kazimierz Dolny 14-16 stycznia 2003* (red. A. Mezglewski, Lublin 2004) oraz *Prawo i polityka wyznaniowa w Polsce Ludowej. Materiały z II Ogólnopolskiego Sympozjum Prawa Wyznaniowego, Kazimierz Dolny 26-28 października 2004* (red. A. Mezglewski, P. Stanisławski, M. Ordon, Lublin 2005). Zagadnienie wolności religijnej w Polsce systematycznie podejmowane jest ponadto w „Studiach z Prawa Wyznaniowego” oraz w podręcznikach i zbiorach źródeł prawa wyznaniowego, takich autorów jak: J. Krukowski, A. Mezglewski, H. Misztal, M. Pietrzak, P. Stanisławski, W. Uruszczak, K. Warchałowski. W Czechach problematyką tą zajmują się m.in. J. R. Tretera i I. Hrdina, a na Ukrainie L. Kowalenko.

Publikacja *Chiesa cattolica ed Europa centro-orientale. Libertà religiosa e processo di democratizzazione*, będąca przedmiotem recenzji, dotyczy Europy Środkowo-Wschodniej. Jest ona owocem projektu podjętego

przez pracowników naukowych uniwersytetów państwowych w Perugii, Florencji i Mediolanie oraz Katolickiego Uniwersytetu „Sacro Cuore” w Mediolanie.

Autor *Wprowadzenia*, Antonio G. Chizzoniti, wiele miejsca poświęcił myśli Jana Pawła II na temat wolności religijnej. Na początku informuje, że przed pontyfikatem „papieża Polaka, papieża Słowianina” nikt nie przypuszczał, że wolność religijna poczyni takie postępy w krajach dawnego bloku komunistycznego, że po rozpoczęciu tego pontyfikatu dokonają się także istotne zmiany w tej strefie geopolitycznej. Jeszcze przed wyborem na papieża kard. Karol Wojtyła opublikował artykuł *Gdzie granica Europy?* („Vita e pensiero” 1978, nr 4, 5, 6). Ten pontyfikat pozwolił myśleć o Europie zjednoczonej mimo dwóch centrów religijnych (Rzym – Konstantynopol), jak i oczywistych różnic kulturowych. Zaczęto myśleć o potrzebie koegzystencji, a nawet współpracy między tymi dwoma rozumieniami „europejskości”. Autor przywołuje dwa fakty: po pierwsze, ustanowienie patronami Europy obok św. Benedykta także św. Cyryla i Metodego, po drugie, rolę, jaką odegrała Polska. Właśnie Polska była tym miejscem, gdzie spotkały się kultury Zachodu i Wschodu i powstało pojęcie Europy Środkowej. Ponadto Europa stała się linią demarkacyjną pomiędzy rzeczywistością pojętego szeroko Wschodu i Zachodu. O ile z jednej strony na Europę miały wpływ ludy z głębokiej Azji, które wpłynęły na mentalność słowiańską już przepojoną ewangelią, o tyle bliskość geograficzna z Zachodem wpływała na niebezpieczeństwo konsumizmu. Wobec niewyobrażalnych skutków, jakie przyniósł sowiecki komunizm, cały pontyfikat Jana Pawła II stał się poszukiwaniem własnej „tożsamości” Europy. Kościół stał się miejscem odrodzenia wewnętrznej społeczności napiętnowanej ateizmem państwowym, osłabionej moralnie i tym samym mniej odpornej na agresywny konsumizm, który obok relatywizmu etycznego – według papieża Polaka – jest pierwszym wrogiem tej społeczności (s. VII-IX).

Wielu komentatorów myśli Jana Pawła II podkreśla, że rzeczą dla niego nie do zaakceptowania był podział jałtański Europy. Papież odwoływał się do chrześcijańskich korzeni Europy i na bazie poszanowania godności praw osoby ludzkiej domagał się w szczególności poszanowania wolności religijnej. Wolność ta jest wolnością fundamentalną wśród praw osoby ludzkiej. Autor *Wprowadzenia* wyjaśnia szeroko, jak istotną sprawą w nauczaniu Jana Pawła II była wolność religijna i ilustruje to zagadnienie tekstami wyjętymi z różnych wystąpień papieża. Podkreśla dwa

specyficzne wymiary wolności religijnej w nauczaniu papieskim, indywidualny i wspólnotowy, której poszanowania i zagwarantowania domaga się ze strony władz cywilnych. Papież zdawał sobie sprawę, że różnice przekonań i kultur różnych społeczności mogą prowadzić do konfrontacji i dlatego w licznych listach, ogłaszanych na Dni Pokoju, nawoływał do autentycznego dialogu międzyreligijnego. To przesłanie jest ciągle aktualne także dzisiaj dla zachowania pokoju w jednoczącej się Europie. Było ono konsekwentnie realizowane w 102 zagranicznych podróżach do 129 krajów i przyniosło widoczne skutki pozytywne. Ciekawy wywód autora *Wprowadzenia* na temat analizy podróży w samej Europie prowadzi do refleksji związanych z „nową erą” w procesie demokratyzacji rozpoczętym w 1989 r. (s. VI-XIII).

Doświadczenia z terenu Polski, Węgier i Czech uwidaczniają dwa tory relacji państw z Kościołem katolickim. W krajach tradycyjnie katolickich stosunki te zostały uregulowane konkordatami. Paralelnie konferencje episkopatów poszczególnych narodów uznały za konieczne rozwijanie różnych form współdziałania z instytucjami państwowymi na wzór krajów demokratycznych Europy Zachodniej, i to nie tylko w zakresie wolności religijnej, ale także w rozwoju demokratyzacji tych krajów. Kościół katolicki zrozumiał także swoją rolę w rozwijaniu programów socjalnych, zwłaszcza w okresie poszerzania Unii Europejskiej. Autor *Wprowadzenia* na zakończenie przytoczył jakże znamienne słowa adhortacji apostołskiej Jana Pawła II z 28 czerwca 2003 r. *Ecclesia in Europa*: „Żadna istota ludzka nie może żyć bez perspektyw na przyszłość. Tym mniej Kościół, żyjący oczekiwaniem na Królestwo, które nadchodzi i jest już obecne na tym świecie. Byłoby niesprawiedliwością nie uznać *znak* wpływu *Chrystusowej Ewangelii* na życie społeczeństwa. [...] Wśród tych *znak* trzeba wymienić odzyskanie wolności przez Kościół na wschodzie Europy” (n. 11). Europa dzisiejsza jako „wspólnota narodów” żyje nadzieją pojednania między narodami zwaśnionymi od wielu wieków. Antonio G. Chizzoniti, profesor prawa wyznaniowego na Wydziale Jurysprudencji Katolickiego Uniwersytetu „Sacro Cuore” w Mediolanie, mającego swą siedzibę w Piacenzy, autor wielu prac, kończy swoje *Wprowadzenie* życzeniem, aby Europa w procesie integracyjnym poza jednością polityczną i ekonomiczną uwzględniła tradycje humanistyczne i chrześcijańskie naszego kontynentu poprzez gwarancję prymatu wartościom etycznym i duchowym (s. XIV).

Praca zawiera ponadto cztery obszernie opracowania dotyczące Kościoła katolickiego i wolności religijnej w Polsce, Czechach, na Węgrzech

i w Rosji oraz liczne dokumenty, będące przedrukiem artykułów konstytucji z 20 krajów postkomunistycznych, dotyczących wolności religijnej i sytuacji związków wyznaniowych. Na końcu należy zauważyć cenny dodatek, zawierający strony „web”, gdzie można znaleźć odpowiednie teksty, co w dobie komunikacji internetowej nie jest bez znaczenia.

Dobrze się stało, że do opracowania tego dzieła zaproszono wybitnych przedstawicieli prawa wyznaniowego z krajów, których dotyczą wywody (z wyjątkiem Rosji). Obszerny i cenny artykuł *Chiesa cattolica e libertà religiosa in Polonia* napisał Piotr Stanisław, adiunkt w Katedrze Prawa Wyznaniowego na Wydziale Prawa, Prawa Kanonicznego i Administracji KUL, znany już ze swych licznych publikacji z prawa wyznaniowego. Po krótkim wstępie omówił zarys stosunków państwo-Kościół w okresie tzw. Polski Ludowej, przemiany dokonane w 1989 r., uregulowania konstytucyjne z 1997 r. i postanowienia konkordatu. Cały obszerny artykuł (s. 3-44) oparł nie tylko na bazie źródłowej, ale poddał te źródła solidnej analizie, scharakteryzował doktrynę prawa wyznaniowego i ukazał praktyczne zastosowanie tychże rozwiązań, nie omijając wątpliwości czy propozycji ewentualnych zmian.

W drugim artykule, który opracował J. R. Tretera z Katedry Prawa Wyznaniowego na Wydziale Prawa Uniwersytetu Karola w Pradze, pt. *The Czech Bishop's Conference and the Process of Democratization in The Czech Republic*, s. 45-102), ukazano trudną drogę, prowadzącą od totalitaryzmu komunistycznego do demokracji w Republice Czeskiej. Prześladowanie Kościoła w czasach komunistycznych graniczyło na tych terenach niemal z całkowitą jego likwidacją. Niełatwa jest również obecna sytuacja Kościoła katolickiego w Czechach, państwie demokratycznym, ale nieufnego wobec związków wyznaniowych.

Trzeci artykuł jest autorstwa B. T. Shandy, profesora prawa wyznaniowego na Wydziale Prawa Uniwersytetu Katolickiego Pazmanyego Petera w Budapeszcie, *Relations between the Holy See and Hungary. The Legal Aspects of the Relations between Church and State* (s. 109-136). Dotyczy on stosunków państwa węgierskiego ze Stolicą Apostolską, poczynając od cesarstwa Józefa II aż do dzisiejszych czasów. Zawiera też summaryczne omówienie obowiązujących przepisów prawnych oraz instytucji kościelnych funkcjonujących na terenie obecnych Węgier.

Bardzo ciekawym i szerokim artykułem jest opracowanie autorstwa G. Codevilla, wykładowcy prawa wyznaniowego porównawczego i prawa krajów socjalistycznych na Wydziale Nauk Politycznych Uniwersytetu

w Trieście. Studium to pod wymownym tytułem *Laicità dello Stato e separatismo nella Russia di Putin* (s. 137-286) ukazuje bardzo skomplikowaną sytuację Kościoła katolickiego w Rosji. Zawiera ono omówienie cennych materiałów historycznych, prawnych oraz statystycznych. Jest opracowaniem nieco odmiennym w swej metodzie od pozostałych. Większy nacisk został położony na sytuację społeczno-polityczną oraz praktyczne znaczenie obowiązujących unormowań z zakresu prawa wyznaniowego.

Cześć druga pracy (s. 287-721) obejmuje materiały zebrane przez Rosellę Bottoni, doktorantkę na Wydziale Nauk Politycznych „Cesare Alfieri” na Uniwersytecie we Florencji. W porządku alfabetycznym zebrano normy konstytucyjne, ustawy zwykłe, dekrety i inne akty prawne, odnoszące się do wolności religijnej i sytuacji prawnej związków wyznaniowych w poszczególnych państwach postkomunistycznych. Uwzględnione zostały również normy konkordatów zawartych ze Stolicą Apostolską oraz umów zawieranych przez rządy z konferencjami krajowych episkopatów. W przypadku Chorwacji podano też statuty Konferencji Episkopatu. Zbiór tych przepisów, chociaż obszerny, nie jest jednak kompletny. Uwzględniona dokumentacja, z podaniem odnośników do stron „web”, niewątpliwie ułatwi badaczom pogłębione studia nad problematyką podjętą w opracowaniu.

Omawiana praca jest niezmiernie cennym przyczynkiem do studiów nad wolnością religijną i procesem demokratyzacji realizowanym w krajach, będących przez kilka powojennych dziesięcioleci pod rządami totalitaryzmu komunistycznego. Pełna jednak ocena tych zjawisk będzie możliwa po upływie dłuższego czasu. W wielu państwach tego kręgu proces normalizacji sytuacji prawnej związków wyznaniowych nadal trudno uważać za zakończony.

Henryk Misztal

Javier Larena Beldarrain, *La libertad religiosa y su protección en el derecho español*, ed. Dykinson, Madrid 2003, ss. 227.

W literaturze hiszpańskiej, w przeciwieństwie do polskiej, znajdujemy wiele opracowań naukowych poświęconych prawu wyznaniowemu w ogól-